

ANDRZEJ CZYŻEWSKI

DOCHODY ROLNICZE LUDNOŚCI CHŁOPSKIEJ
JAKO CZYNNIK POSTĘPU CYWILIZACYJNEGO NA WSI
W POLSCE LUDOWEJ

I. UWAGI OGÓLNE

Punkt ciężkości w niniejszych rozważaniach położony został na analizie tendencji w kształtowaniu i podziale dochodów z pracy w rolnictwie indywidualnym. Przyjęto założenie, że zmiany sytuacji dochodowej ludności chłopskiej znajdują odbicie w rozwoju lub zahamowaniach postępu cywilizacyjnego na wsi. Utożsamiono go ze zmianami warunków bytowych rodzin chłopskich. W konsekwencji wiele uwagi poświęcono proporcjom podziału dochodów z pracy w rolnictwie, w celu podkreślenia związku pomiędzy bazą ekonomiczną w gospodarstwach indywidualnych, a zmianami materialnych warunków życia ludności chłopskiej. Szczególnie interesujące dla niniejszego tematu będą zmiany, jakie zachodziły w funduszu konsumpcji, a w tym rola, jaka przypadła „pozostałemu spożyciu” jako wskaźnikowi postępu cywilizacyjnego¹. Podobny sens będzie miała analiza zmian dotyczących inwestycji nieprodukcyjnych. W obu przypadkach nawiązywano do procesów reprodukcji w gospodarstwach indywidualnych. Z kolei analiza zmian społecznej wydajności pracy oraz funduszu spożycia rodzin chłopskich pozwoliła określić znaczenie czynnika cen dla badanych procesów.

Jest rzeczą oczywistą, iż opracowanie tego tematu wymagało odpowiednio szerokiej i szczegółowej bazy materiałów źródłowych. Badaniami objęto lata do 1976 r., w szczególności zaś okres lat 1955 - 1976. Dla tego celu wykorzystano dane o dochodach ludności chłopskiej z pracy w rolnictwie, gromadzone systematycznie przez Departament Bilansów Gospodarki Narodowej GUS od 1959 r., a fragmentami od 1955 r. Rozwiązania wymagała także kwestia porównywalności danych z różnych okresów czasu. Należało informacje podawane w cenach stałych dla poszczególnych okresów pięcioletnich sprowadzić do jednego poziomu cen, w tym przypadku do cen z 1956 r., Zabieg taki podjęto wykorzystując fakt, iż

¹ A. Czyżewski, *Ekonomiczne podstawy procesów urbanizacji wsi w Polsce Ludowej*, Poznań 1982 (w druku).

materiały źródłowe zawierały dla niektórych lat zarówno informacje o dochodach w cenach bieżących, jak i stałych z różnych okresów. Okoliczność ta pozwoliła drogą prostych przeliczeń ustalić odpowiednie współczynniki korygujące². W efekcie przyjęto, iż przy przeliczeniu na ceny z 1956 r. dochodów podawanych w materiałach GUS w cenach z lat 1977, 1971, 1965 i 1961 należy uwzględnić kolejne współczynniki korygujące: 0,57, 0,75, 0,83 oraz 0,92. Oznacza to, iż jeśli przyjąć siłę nabywczą złotówki w 1956 r. za 100, to w 1961 r. obniżyła się ona do 92%, w 1965 r. do 83%, w 1971 r. do 75%, zaś w 1977 r. do 57%. Ze względu na konieczność zachowania porównywalności danych, należało także przeliczyć dane z 1970 r. na ceny z 1971 r. W tym przypadku przyjęto współczynnik 1 zł z 1970 r. = 1,08 zł w 1971 r., ustalony na podstawie porównania tych samych wielkości w obu cenach.

II. TENDENCJE W KSZTAŁTOWANIU SIĘ DOCHODÓW ROLNICZYCH GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

Dochody ludności chłopskiej z pracy w rolnictwie zależą od czynników „wewnętrznych”, jak i „zewnętrznych” w stosunku do gospodarstwa. Podczas, gdy do tych pierwszych zalicza się np. czynnik ziemi, intensywności i wydajności pracy, czy stopień zużycia środków produkcji, to do drugich — relacje cen czynników wytwórczych i produktów rolnych, obciążenia finansowe gospodarstw, możliwości migracji do miasta, a więc czynniki wynikające z polityki rolnej państwa. Przez cały okres Polski Ludowej zmienne te w różnym stopniu oddziaływały na produkcję rolną gospodarstw chłopskich i efektywność ich gospodarowania. Niestety, brak odpowiednich danych nie pozwala na pogłębioną ocenę sytuacji dochodowej ludności chłopskiej w okresie pierwszego powojennego dziesięciolecia. Wypowiadający się na ten temat skłaniają się na ogół do wniosku, iż dochody gospodarstw indywidualnych w latach 1945 - 1949 zwiększały się stosunkowo szybko, stwarzając korzystne warunki odbudowy rolnictwa³. Niektórzy podkreślają jednak załamanie produkcji rolnej w 1947 r., które — jak można przypuszczać — osłabiło tę tendencję wzrostu⁴, inni natomiast twierdzą, że tendencja ta została zahamowana

² Przyjęto szacunek:

1 zł w cenach 1961 r. = 0,92 zł w cenach z 1956 r.,

1 zł w cenach 1965 r. = 0,90 zł w cenach z 1961 r.,

1 zł w cenach 1971 r. = 0,91 zł w cenach z 1965 r.,

1 zł w cenach 1977 r. = 0,75 zł w cenach z 1971 r.

Z dalszych przeliczeń wynika, iż np. 1 zł w cenach z 1977 r. równy był 57 groszom w cenach z 1956 r. ($1 \times 0,75 \times 0,90 \times 0,91 \times 0,92$). W podobny sposób dokonano pozostałych przeliczeń.

³ M. Brzóska, *Dochody ludności rolniczej*, w: *Rolnictwo Polski Ludowej*, red. F. Tomczak, Warszawa 1972, s. 187 - 190.

⁴ W. Michna, A. Szykarczuk, *Rolnictwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1964, s. 51 - 52.

dopiero w 1991 r. Wtedy zaznaczył się bowiem istotny spadek dochodów ludności chłopskiej, który trwał do 1953 r.⁵ Było to między innymi wynikiem stagnacji produkcji rolnej, znacznego wzrostu obciążeń ludności rolniczej (sukcesywne wprowadzanie dostaw obowiązkowych od lipca 1951 r.⁶) oraz podwyżki cen środków produkcji⁷. Zwiększyła się wówczas różnica w warunkach życia ludności rolniczej i pozarolniczej, osłabła zdolność gospodarstw do akumulacji z własnych środków, zaś inwestycje w gospodarstwach chłopskich zmniejszyły się do takiego stopnia, iż wystąpiło zjawisko dekapitalizacji majątku⁸. Oznaki poprawy sytuacji dochodowej ludności chłopskiej wystąpiły dopiero w 1954 r. Przyjmuje się, iż okres wzrostu dochodów chłopskich trwał aż do 1958 r.⁹ W tym czasie nastąpiły zasadnicze zmiany w polityce rolnej, które rolnictwo odczuło w 1957 r.¹⁰ Poprawiały się relacje cen na rynku wiejskim, zmniejszeniu uległy obowiązkowe dostawy zbóż i ziemniaków, nastąpiła zmiana progresji podatku gruntowego, co przyczyniło się do dalszego wzrostu dochodów z pracy w rolnictwie. Od 1955 r. prowadzono też sprawozdawczość umożliwiającą bardziej szczegółową analizę tendencji w kształtowaniu i podziale dochodów rolniczych¹¹. Materiały te stanowiąc będą podstawę dalszych rozważań. Wynika z nich, iż w okresie następnych dwudziestu lat miał miejsce stopniowy wzrost poziomu dochodów z pracy w rolnictwie w porównaniu z 1955 r. Był on jednak zdecydowanie nierównomierny w czasie. W niektórych latach spadło tempo wzrostu, były też i takie, w których obniżał się poziom dochodów w porównaniu z rokiem poprzednim. Cechą charakterystyczną tego wzrostu były stosunkowo krótkie okresy, w których tempo dochodów z roku na rok wzrastało. Tak było w latach 1960-1961, 1963-1966 oraz 1970-1972 (por. tab. 1). Poza wymienionymi latami dochody wzrastały jeszcze w 1968 roku, 1973 oraz w 1976. Z kolei ich spadek najwyraźniejszy był w latach 1962 (15%), 1960 (16%) oraz 1974 - 1975 (6,5% średnio rocznie).

Przechodząc do bardziej szczegółowej analizy należy podkreślić, że

⁵ E. Gorzelak, *Dochody i materialne warunki ludności rolniczej*, w: *Ekonomika rolnictwa*, red. T. Rychlik, Warszawa 1977, s. 185. Por. także: W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych*, Poznań 1978, s. 338.

⁶ H. Jastrzębska-Smolaga, *Dostawy obowiązkowe*, w: J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski Ludowej 1944 - 1955*, Warszawa 1976, s. 148.

⁷ M. Brzóska, *Dochody ludności rolniczej*, s. 187.

⁸ W. Michna, A. Szynkarczuk, *Rolnictwo*, s. 62.

⁹ E. Gorzelak, *Dochody i materialne warunki*, s. 185.

¹⁰ Por. zmiany w dochodach pieniężnych chłopów w 1957 r., wynikające ze zmniejszenia obowiązkowych dostaw oraz zmian cen według W. Michna, A. Szynkarczuk, *Rolnictwo*, s. 81.

¹¹ Mowa o danych Departamentu Bilansów Gospodarki Narodowej GUS w Warszawie na temat: Dochody realne ludności chłopskiej z produkcji rolniczej w latach 1958 - 1976, fragmentami obejmujących 1955 r.

Tabela 1

Zmiany w poziomie realnych dochodów rolniczych ludności chłopskiej
w Polsce w latach 1955 - 1976 (w cenach z 1956 r.)

Lata	Dochody nominalne do dyspozycji gospodarstw w mld zł	Dochody realne do dyspozycji gospodarstw ^a w cenach z 1956 r. w mld zł	Dynamika dochodów realnych	
			1955 r. = 100	indeks łańcuchowy
1955	.	57,3	100	.
1958	.	71,1	124,0	124,0
1959	74,9	69,6	121,4	99,9
1960	82,2	76,4	133,4	109,9
1961	92,6	85,0	148,3	111,2
1962	81,2	72,4	126,4	85,2
1963	90,9	80,2	140,0	110,7
1964	95,3	81,8	142,8	102,0
1965	102,6	86,0	150,0	105,1
1966	106,7	89,1	155,5	103,7
1967	108,2	88,9	155,0	99,7
1968	117,5	96,2	168,0	108,3
1969	101,4	81,0	141,4	84,2
1970	104,0	82,8	144,5	102,2
1971	126,2	94,7	165,3	114,4
1972	147,8	108,8	189,9	114,9
1973	157,8	112,5	196,3	103,4
1974	154,6	105,0	183,1	93,3
1975	149,8	98,6	172,0	93,9
1976	182,8	108,3	188,9	109,9

• Brak danych (dotyczy wszystkich tabel zamieszczonych w tym artykule).

^a Dochody podane wraz z saldem kredytów.

Źródło: Dane Departamentu Bilansów Gospodarki Narodowej, GUS, Warszawa; Przeliczenia na ceny z 1956 r. własne.

w 1960 r. dochody z pracy w rolnictwie były o jedną trzecią wyższe niż w 1956 r. W przeliczeniu na jednego zatrudnionego w gospodarce chłopskiej, wzrosły one z 11,8 tys. zł w 1955 r. do 15,6 tys. zł w 1960 r., przy nieco wyższym zatrudnieniu w 1960 r. niż w 1955. W latach 1960 - 1965 występował nadal przyrost dochodów rolniczych, był on jednakże znacznie niższy niż w poprzednim pięcioleciu. W przeliczeniu na jednego zatrudnionego dochody chłopskie wzrosły w tym czasie o 2,8 tys. zł, podczas gdy w latach 1956 - 1960 o 3,8 tys. zł (ceny z 1956 r.). Zaznaczyła się też różnica pomiędzy produkcją czystą netto wytworzoną i zrealizowaną przez gospodarstwa chłopskie¹². Dane w tabeli 2 dowodzą, iż biorąc za podstawę porównań ceny z 1971 r., przyrost tej ostatniej był wyższy niż

¹² Różnica pomiędzy tymi dwiema kategoriami produkcji czystej określa tę część dochodu, jaką gospodarka chłopska zyskała bądź straciła z tytułu zmian poziomu i relacji cen produktów rolnych oraz środków produkcji i konsumpcji w stosunku do okresu przyjętego za podstawę odniesienia.

produkcji czystej wytworzonej. Podczas gdy przeciętne roczne tempo produkcji czystej wytworzonej wynosiło 2,5%; to zrealizowanej 3%. Oznacza to, iż w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych przyrost dochodów chłopskich w 85%, wynikał ze wzrostu produkcji, zaś tylko w 15% z działania czynników pozaprodukcyjnych. Proporcja ta była odmienna niż w poprzednim pięcioleciu (1956-1960), kiedy to na przyrost dochodów chłopskich w 60% złożył się przyrost produkcji i podnoszenie cen, zaś w 40% zmniejszenie obciążeń gospodarstw¹³. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych tendencja spadku dochodów z pracy w rolnictwie uległa dalszemu pogłębieniu. Znalazło to odbicie w tempie wzrostu społecznej wydajności pracy¹⁴ w rolnictwie indywidualnym. Podczas gdy w latach 1961-1965 produkcja czysta netto wytworzona wzrastała w tempie 2,5% średnio rocznie, to w II połowie lat sześćdziesiątych wskaźnik ten spadł do 1,7%. Jeszcze większy spadek zauważa się, gdy wziąć pod uwagę drugą kategorię produkcji czystej, tj. produkcję zrealizowaną. O ile w latach 1960-1965 wzrastała ona średnio o 3% rocznie, to w drugiej połowie tego okresu tylko o 1%. Liczby te wskazują, iż przyjmując za podstawę porównań ceny z 1971 r. szybciej rosła w latach 1965-1975 produkcja czysta wytworzona niż zrealizowana (por. tab. 2). Zjawisko to było odwróceniem sytuacji z I połowy lat sześćdziesiątych. W przekroju jednakże całego dziesięciolecia tempo produkcji czystej netto wytworzonej było w zasadzie równe tempu produkcji zrealizowanej. Szacuje się, iż wynosiło ono średnio 2,1% rocznie w przeliczeniu na 1 zatrudnionego. W sumie jednak, lata sześćdziesiąte dowodzą pasywnej polityki cen w stosunku do indywidualnego rolnictwa, nie odpowiadającej zmianom w kosztach wytwarzania i tym samym nie pobudzają aktywności produkcyjnej gospodarstw. W efekcie przyczyniło się to do stagnacji poziomu dochodów chłopskich.

Omawiając z kolei sytuację dochodową gospodarstw po 1970 r. trzeba szczególnie podkreślić znaczenie zmian poziomu i relacji cen produktów rolnych i środków produkcji dla wzrostu dochodów gospodarstw. W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych zmiany te były na ogół korzystne i dowodzą odmiennej polityki rolnej niż w latach sześćdziesiątych. W okresie największego ożywienia w rolnictwie, tj. w latach 1971-1973, roczne tempo wzrostu produkcji czystej netto zrealizowanej wynosiło średnio 10%, a wytworzonej tylko 6,6%. W porównaniu ze średnią z lat sześćdziesiątych oznacza to ponad trzykrotny wzrost tempa społecznej wydajności pracy. Charakterystyczne jednak, iż działo się to w warunkach, kiedy tempo przyrostu produkcji czystej zrealizowanej znacznie wyprzedzało tempo wzrostu wydajności pracy w rolnictwie chłopskim (por. tab. 2).

¹³ M. Brzóska, *Dochody ludności rolniczej*, s. 188.

¹⁴ Przez pojęcie to rozumie się produkcję czystą netto wytworzoną w przeliczeniu na 1 osobę zatrudnioną w rolnictwie indywidualnym (pełnozatrudnieni).

Tabela 2

Zmiany produkcji czystej wytworzonej oraz zrealizowanej w gospodarstwach chłopskich w Polsce w latach 1960 - 1975 (w cenach z 1971 r.)

Lata	Zatrudnienie w tys. ^a	Produkcja czysta netto wytworzona ^b		Produkcja czysta netto zrealizowana	
		w tys. zł na 1 zatrudnionego	indeks łańcuchowy	w tys. zł na 1 zatrudnionego	indeks łańcuchowy
1960	4906	22,0	.	21,2	.
1965	4675	24,7	112,3	24,4	115,1
1970	4408	26,7	108,1	25,6	104,9
1971	4418	29,8	111,6	29,8	116,4
1972	4384	31,0	104,0	33,1	111,1
1973	4349	32,3	104,2	34,8	105,1
1974	4317	30,6	94,7	33,6	96,5
1975	3901	29,6	96,7	33,5	99,7
Przeciętne roczne tempo wzrostu w %					
1960 - 65		2,5		3,0	
1965 - 70		1,6		1,0	
1960 - 70		2,1		2,1	
1970 - 73 ^c		6,6		10,9	
1970 - 75 ^c		2,2		5,8	
1960 - 75		2,3		3,9	

^a W przeliczeniu na pełnozatrudnionych; ^b miara społecznej wydajności pracy; ^c średnia z kolejnych lat.

Źródło: Dane o zatrudnieniu i produkcji dla lat 1960, 1965, według: Z. Grochowski (red.), *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim*, Warszawa 1975, s. 63; dla lat 1970, 1975 (zatrudnienie) na podstawie: *Gospodarka żywnościowa*, GUS, Warszawa 1980, s. 10 oraz dla lat 1970 - 1975 (zatrudnienie i produkcja) według: Z. Grochowski (red.), *Rolnictwo polskie w latach 1971 - 1975 i aktualne problemy jego rozwoju*, s. 142. Poza tym dokonano przeliczeń cen z 1970 r. na ceny z 1971 r. (dla lat 1960, 1965). Dane o produkcji z lat 1970 - 1975 skorygowano o wartość amortyzacji środków produkcji w cenach z 1971 r., zgodnie z szacunkiem Departamentu Bilansów Gospodarki Narodowej GUS. Przeliczenia własne.

W latach 1970-1973 dochód czysty wytworzony wzrósł o 5,6 tys. zł, a zrealizowany aż o 9,2 tys. zł w przeliczeniu na zatrudnionego. Można więc uznać, że przyrost dochodów w tym czasie w 60% tworzyła produkcja rolna, zaś w 40% czynniki pozaprodukcyjne, głównie korzystne relacje cen produktów rolnych i artykułów nabywanych przez wieś. W następnych latach 1974 - 1975 wystąpiły symptomy świadczące o słabnącym tempie rozwoju gospodarki chłopskiej. W tych latach produkcja czysta wytworzona spadła o 2,7 tys. zł, zaś zrealizowana tylko o 1,3 tys. zł na 1 zatrudnionego (por. tab. 2). W porównaniu z 1973. r. przeciętny roczny spadek tempa wzrostu społecznej wydajności pracy wynosił w latach 1974 - 1975 4,3%, zaś produkcji czystej zrealizowanej 1,9% (ceny z 1971 r.). Oznacza to, że ówczesne relacje cen skupu tuszowały głębokość niekorzystnych tendencji w produkcji rolnej. Ta dwufazowość rozwoju ukształtowała obraz pierwszej połowy lat siedemdziesiątych. Wzrost produkcji czystej netto wytworzonej w tym okresie wynosił średnio

22% rocznie, zaś produkcji czystej zrealizowanej 5,8%. W liczbach bezwzględnych wzrost ten wynosił odpowiednio 2,9 i 7,9 tys. zł w przeliczeniu na 1 zatrudnionego, co wskazuje, iż był on tylko w 38% wynikiem zwiększenia produkcji, zaś w 62% — korzystnych zmian relacji cen oraz obciążeń finansowych. Fakt ten należy uznać za jakościową zmianę w polityce rolnej tamtego okresu. W porównaniu z okresem lat sześćdziesiątych znacznie bardziej wzrosła rola cen jako instrumentu sterowania produkcją rolną i dochodami rolników. Znaczenie tego instrumentu uwidoczniło się już w 1972 r., szczególnie zaś było duże w latach 1974 - 1975, a więc wówczas, gdy tempo wzrostu produkcji czystej uległo zmniejszeniu. Stanowi to przesłankę do twierdzenia, że zmiany relacji cen produktów rolnych i środków produkcji miały charakter interwencyjny, nastawiony głównie na efekt bieżący. Należy też podkreślić, że aktywna polityka cenowa w stosunku do indywidualnego rolnictwa miała także miejsce bezpośrednio po 1936 r., najbardziej jednak widoczna była w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych. Natomiast w latach sześćdziesiątych efekty jej były stosunkowo niewielkie, a w drugiej połowie tego dziesięciolecia wcale nie wystąpiły.

Powyższe rozważania potwierdzają tezę, że cykliczność zmian poziomu dochodów z pracy w rolnictwie indywidualnym wiązała się przede wszystkim ze stwarzaniem krótkookresowych preferencji dla rolnictwa chłopskiego po kolejnych załamaniach produkcji rolnej. Z czasem one znikały, doprowadzając do następnych załamań. Powstaje pytanie: czy udowodniona cykliczność zmian ekonomicznych warunków produkcji rolnej, wyrażająca się wahaniem poziomu dochodów chłopskich, ma wpływ na procesy postępu na wsi. Na pytanie to trudno bezpośrednio odpowiedzieć. Należy poprzedzić je rozważaniami na temat zmian w strukturze podziału dochodów chłopskich. Innymi słowy, należy wcześniej odpowiedzieć na pytania: jakie zmiany następowały w procesie reprodukcji gospodarstw chłopskich? jak oddziaływały one na inwestycje nieprodukcyjne gospodarstw, a także na proporcje naturalnego i pozostałego spożycia? Stwierdzenie i określenie takiego związku wiąże się z oceną zmian w materialnych warunkach życia ludności chłopskiej, a więc szeroko rozumianych przejawów postępu na wsi.

III. ZNACZENIE BAZY EKONOMICZNEJ GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH DLA ZMIAN MATERIALNYCH WARUNKÓW ŻYCIA LUDNOŚCI CHŁOPSKIEJ

Najogólniej bazę ekonomiczną gospodarstw chłopskich określa ich potencjał rozumiany jako zasób możliwości produkcyjnych, wynikający z działania czynnika rzeczowego, osobowego, organizacji pracy i postępu technicznego oraz lokalizacji. Tak szeroko rozumianą bazę ekonomiczną trudno jednak określić w sposób wymierny. W niniejszych rozważaniach

znaczenie tego pojęcia odnosić będziemy do procesów reprodukcji w gospodarstwach chłopskich, a praktycznie do zmian w zakresie inwestycji produkcyjnych, stada podstawowego i zapasów, tj. głównych składników akumulacji rzeczowej w gospodarstwach. Trzeba jednakże zaznaczyć, iż tak rozumiana akumulacja ma charakter brutto, gdyż nie określa udziału amortyzacji.

Podstawowe pytanie, na jakie w tym miejscu należy odpowiedzieć to, czy omówione wcześniej wahania poziomu i tempa wzrostu dochodów chłopskich znalazły odbicie w poziomie i tempie zmian akumulacji rzeczowej w gospodarstwach. Dostępne materiały źródłowe pozwalają na analizę poczynawszy od 1955 r.

Przedstawione dane (por. tab. 3) dowodzą wysokiej zbieżności wahań poziomu akumulacji w gospodarstwach z poziomem ich dochodów. Do wyjątkowych należały lata, kiedy to spadek ogólnego poziomu dochodów nie pociągnął za sobą spadku poziomu akumulacji w gospodarstwach. Wysoki poziom dochodów oznaczał relatywnie wyższe nakłady na cele akumulacji. Czy jednakże przedstawiona logika zmian odnosiła się w równej mierze do inwestycji produkcyjnych oraz hodowli i stanu zapasów? Na to pytanie odpowiedzieć trzeba przecząco. Gdy mowa o inwestycjach produkcyjnych, to skala ich z roku na rok rosła, z wyjątkiem lat 1962 i 1976, kiedy to poziom nieco się obniżył. Inwestowanie w gospodarstwach chłopskich nasilało się więc, pomimo z reguły niezrównoważonego rynku dóbr inwestycyjnych. Na przykład w 1958 r. poziom inwestycji produkcyjnych był blisko 2,5-krotnie wyższy niż w 1955 r., zaś w 1960 r. blisko 3,5-krotnie. W latach sześćdziesiątych tempo wzrostu nakładów na ten cel było dość wyrównane. Wynosiło ono przeciętnie około 8% rocznie. Podobny wzrost miał miejsce w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych: w latach 1972-1973 wynosił on około 15%, jednakże w następnych latach tempo to uległo wyraźnemu osłabieniu. Pomimo to w 1975 r. inwestowano ponad trzykrotnie więcej niż w 1960 r., zaś udział inwestycji produkcyjnych w dochodach wzrósł z 4,3% w 1960 r. do 10,4% w 1975 r. Z przedstawionych informacji wynika też, że gospodarstwa indywidualne swojego stosunku do zagadnienia opłacalności produkcji rolnej nie manifestowały obniżaniem poziomu inwestycji produkcyjnych. Przeciwnie, rolnik wykorzystywał każdą realną możliwość wzrostu majątku produkcyjnego, nie oglądając się na relacje cen na rynku żywnościowym. Doświadczenie bowiem uczyło, że sytuacja w tym zakresie była wyjątkowo płynna: bieżąco niekorzystna sytuacja ulegała w niedalekiej przyszłości zmianie. Wiązało się to między innymi z faktem, że gospodarstwa chłopskie na relacje cen reagowały przede wszystkim zmianami w stanie hodowli i zapasów. Właśnie ten składnik akumulacji podlegał największym wahanom. W badanym okresie do rzadkości należały sytuacje, gdy przyrost podstawowego stada i zapasów wzrastał z roku na rok. Tak było tylko w latach 1960-1961 oraz 1970-1972. W pozostałych la-

Realne dochody rolnicze przeznaczane na działalność produkcyjną w gospodarstwach chłopskich w Polsce
w latach 1955 - 1976 (w cenach z 1956 r.)

Lata	Dochody realne przeznaczone na:						Udział w dochodach realnych ogółem	
	pryrost (ubytek) zapasów i stada w mld zł		inwestycje produkcyjne		akumulacja rzeczowa brutto ^a		inwestycje produkcyjne w %	pryrost (ubytek) zapasów i stada w %
	w mld zł	indeks łańcuchowy	w mld zł	indeks łańcuchowy	w mld zł	indeks łańcuchowy		
1955	0,8		0,9		1,7		1,7	1,3
1958	0,8	246,8	2,3	176,7	3,1		3,3	1,0
1959	0,3	102,7	2,4	86,8	2,7		3,4	0,5
1960	0,9	137,5	3,3	156,4	4,2		4,3	1,2
1961	5,9	115,3	3,8	232,3	9,7		4,4	7,0
1962	-5,8	93,5	3,5		-2,3		4,9	-8,0
1963	2,9	105,6	3,7	68,9	6,6		4,6	3,8
1964	0,7	106,1	3,9	69,3	4,6		4,8	0,9
1965	4,0	123,2	4,9	191,0	8,9		5,6	4,7
1966	2,8	110,2	5,4	92,6	8,2		6,0	3,3
1967	1,6	109,3	5,8	91,0	7,4		6,6	1,7
1968	7,3	107,5	6,3	183,3	13,6		6,5	7,7
1969	-4,4	109,3	6,9	18,4	2,5		8,5	-5,4
1970	-2,5	107,0	7,4	195,6	4,9		8,9	-2,9
1971	2,8	101,8	7,5	210,2	10,3		7,9	3,0
1972	7,5	113,3	8,5	155,6	16,0		7,8	7,0
1973	6,7	116,6	9,9	103,8	16,0		8,8	6,0
1974	1,0	101,7	10,0	66,2	11,0		9,6	0,7
1975	-6,1	102,0	10,2	37,4	4,1		10,4	-6,1
1976	-9,5	99,0	10,1	15,2	0,6		9,4	-8,8

^a Bez inwestycji o charakterze nieprodukcyjnym.

Źródło: Jak w tabeli 1.

tach okresy spadku udziału tego czynnika w dochodach przeplatane były krótkotrwałym, najczęściej rocznym, wzrostem. Od 1973 r. zaznaczyła się jednakże bardziej trwała tendencja spadku w zakresie stanu zapasów i stada. W latach 1973 - 1974 zmalało tempo przyrostu, zaś w następnych dwóch latach nastąpiło zmniejszenie stada podstawowego i wyraźne ograniczenie hodowli.

Inne zagadnienie stanowi spożycie ludności chłopskiej i jego związki z bazą ekonomiczną gospodarstw oraz procesami postępu na wsi. Konsumpcja gospodarstw chłopskich obejmowała spożycie naturalne i pozostałe. Wydatki na te cele wskazywały od 1955 r. tendencję rosnącą, jednakże nie pozbawioną zakłóceń. W 1960 r. na konsumpcję ludność chłopska przeznaczala o 27% więcej środków niż w 1955 r. Dziesięć lat później odsetek ten wynosił 36%, po czym dynamika ta osłabła (por. tab. 4). W 1970 r. poziom konsumpcji był zbliżony do 1965 r. Poprawa nastąpiła z początkiem lat siedemdziesiątych. Szacuje się, że przeciętny roczny przyrost środków przeznaczanych na konsumpcję wynosił w okresie 1971-1975 — 6,4%, zaś w latach 1971-1973 — 7,3% (por. tab. 6). Podobnie wysoki wzrost obserwowano w 1976 r. Wyżej wspomniano, że wzrost poziomu konsumpcji w gospodarstwach chłopskich ulegał kilkakrotnie zahamowaniu. Tak było w 1959 r., w latach 1962 - 1963, 1969 - 1970 oraz w roku 1974, kiedy to poziom konsumpcji obniżył się w porównaniu z rokiem poprzednim w granicach od 1 do 6%. Powyżej wskazano na lata, w których następował przyrost bądź spadek konsumpcji w gospodarstwach chłopskich. Dane te równocześnie wskazują na rozwój bądź zahamowanie procesów postępu na wsi. Wypada z kolei zapytać: czy podobne tendencje wystąpiły w odniesieniu do naturalnego i pozostałego spożycia? Odpowiedź na to pytanie jest także przecząca. Podczas, gdy zmiany w zakresie pozostałego spożycia pozostawały w zgodzie z tendencją rozwoju ogólnej konsumpcji gospodarstw chłopskich, to w przypadku spożycia naturalnego prawidłowość ta nie wystąpiła. Ten „element” konsumpcji charakteryzował się relatywnie wysoką stabilizacją (por. tab. 4). Wystarczy powiedzieć, że podobny poziom spożycia naturalnego charakteryzował gospodarstwa chłopskie w 1958 r., w 1970 r. i w 1976 r. (W przeliczeniu na gospodarstwo wykazywał on tendencję do umiarkowanego wzrostu). Nie oznacza to oczywiście, że pomiędzy tymi datami nie obserwowano wahań poziomu naturalnego spożycia w gospodarstwach chłopskich, były one jednakże stosunkowo niewielkie. Począwszy od 1958 r. aż do 1971 r. poziom spożycia naturalnego zmieniał się w odstępach rocznych bądź dwuletnich w granicach $\pm 2\%$. W tym też okresie wahania te zgodne były na ogół ze zmianami w poziomie dochodów chłopskich: gdy dochody te wzrastały, wzrastało też spożycie naturalne, gdy malały — malało i spożycie. Jedynie w 1960 r. oraz w 1963 r. wzrostowi dochodów towarzyszyło obniżenie poziomu naturalnego spożycia. Zjawisko to wyraźniej się nasiliło po 1971 r. W latach 1972 - 1973 obserwo-

Realne dochody rolnicze przeznaczone na konsumpcję w gospodarstwach chłopskich w Polsce w latach 1955 - 1976 (w cenach z 1956 r.)

Lata	Spożycie naturalne		Pozostałe spożycie		Konsumpcja ogółem		Udział w dochodach realnych ogółem	
	w mld zł	indeks łańcuchowy	w mld zł ^a	indeks łańcuchowy	w mld zł	indeks łańcuchowy	spożycia naturalnego w %	pozostałego spożycia w %
1955	32,5		22,2		54,7		56,7	38,7
1958	35,1	108,0	31,1	140,0	66,2	121,0	49,3	43,7
1959	34,8	99,3	30,5	98,2	65,3	98,8	50,0	43,8
1960	34,1	97,9	35,5	116,5	69,6	106,5	44,6	46,4
1961	34,6	101,5	38,1	107,1	72,6	104,3	40,7	44,7
1962	34,1	98,6	38,0	99,9	72,1	99,3	47,1	52,4
1963	33,9	99,6	36,8	96,8	70,7	98,1	42,3	45,8
1964	34,7	102,3	39,3	106,9	74,0	104,7	42,5	48,0
1965	34,4	98,9	40,2	102,2	74,6	100,7	40,0	46,7
1966	35,1	102,2	43,0	107,0	78,1	104,8	39,4	48,2
1967	34,5	98,3	44,0	102,2	78,5	100,4	38,9	49,5
1968	35,2	101,9	44,4	101,0	79,6	101,3	36,5	46,1
1969	35,1	99,7	40,3	90,8	75,4	94,7	43,3	49,8
1970	35,6	101,7	39,0	96,6	74,6	99,0	43,0	47,0
1971	36,0	101,0	45,2	115,9	81,2	108,8	38,0	47,7
1972	33,2	92,2	56,4	124,9	89,6	110,4	30,5	51,8
1973	32,5	97,9	60,0	106,4	92,5	103,3	28,9	53,4
1974	31,4	96,4	59,4	98,9	90,8	98,0	29,9	56,7
1975	30,8	98,2	60,3	101,6	91,1	100,4	31,2	61,2
1976	35,5	115,3	68,4	113,4	103,9	114,0	32,8	63,2

^a W tym oszczędności.
Źródło: Jak w tabeli 1.

wano natomiast znaczniejszy spadek spożycia naturalnego wraz ze wzrostem dochodów chłopskich. Spadek ten miał również miejsce w latach 1974 - 1975, a więc wówczas, gdy poziom dochodów uległ obniżeniu. Pogarszające się relacje cen skupu oraz sytuacja na rynku dóbr zaopatrzeniowych spowodowała w 1976 r. wzrost naturalnego spożycia aż o 15% w porównaniu z rokiem poprzednim. Charakterystyczne, iż odbywało się to równoległe ze wzrostem poziomu dochodów.

Powyższe rozważania skłaniają do kilku refleksji. Mogłoby się wydawać, że spadek poziomu spożycia naturalnego wraz ze wzrostem poziomu dochodów chłopskich jest jednym z głównych czynników wzrostu towarowości gospodarstw. Okazuje się jednak, że nie jest to takie oczywiste. Wzrost dochodów kosztem zmniejszenia spożycia naturalnego zaznaczył się wyraźniej jedynie w latach 1972 - 1973, a więc w okresie najbardziej korzystnym dla ekonomiki gospodarstw chłopskich wtedy, gdy rysowała się pewna perspektywa rozwoju tego typu gospodarki. W tym też okresie ograniczanie spożycia naturalnego można uznać za przejaw urbanizowania się wsi. O wiele częściej jednak występowała zgodna korelacja między wzrostem (spadkiem) dochodów chłopskich, a zmianami w spożyciu naturalnym. Można więc twierdzić, iż wzrost towarowości gospodarstw nie następował kosztem ograniczeń spożycia naturalnego, a głównie w wyniku wzrostu produkcji. Pośrednim dowodem na to jest wyraźny spadek udziału spożycia naturalnego mimo dość stabilnego jego poziomu w dochodach chłopskich. Podczas gdy w 1955 r. na te cele przeznaczano ok. 57% realnych dochodów, to w 1960 r. — 45%, w 1970 r. — 43%, zaś w 1975 r. tylko 31%. Należy więc sądzić, że spożycie naturalne jako źródło wzrostu towarowości gospodarstw chłopskich, miało ograniczone znaczenie. Rzadko też występowała sytuacja, w której wraz ze wzrostem dochodów preferowano spożycie naturalne, kosztem uszczuplenia środków przeznaczanych na bieżącą akumulację (np. w 1976 r.). Z tych też względów można uznać, że czynnik spożycia naturalnego w stosunkowo niewielkim stopniu decydował o zmienności procesów postępu na wsi w badanym okresie.

Inaczej rzecz przedstawia się w odniesieniu do grupy wydatków określanych mianem pozostałego spożycia¹⁵. Do grupy tej zaliczyć można m. in. dobra będące nośnikiem postępu cywilizacyjnego na wsi. Są to głównie przedmioty stanowiące o wyposażeniu mieszkań chłopskich w urządzenia i instalacje, meble, artykuły gospodarstwa domowego, odzież, przetworzone artykuły żywnościowe a także osobowe środki transportu. Na przestrzeni badanego okresu wydatki na wymienione cele systematycznie rosły, w zasadniczy sposób wpływając na ostateczny poziom konsumpcji. Z zamieszczonych danych (por. tab. 4) wynika, iż

¹⁵ Por. zmiany w strukturze konsumpcji artykułów żywnościowych przedstawione w pracy: J. Piasny, *Konsumpcja w teorii i praktyce gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1971, s. 307 - 319.

na tę grupę wydatków przeznaczano w 1960 r. o 60% więcej środków niż w 1955 r., a w 1965 r. o 80% więcej, podobnie jak i w 1970 r. W następnych latach wydatki na cele pozostałego spożycia jeszcze bardziej wzrosły. W 1971 r. były one ponad dwukrotnie, a w 1976 r. trzykrotnie wyższe niż w 1955 r. O ile więc dla podwojenia wydatków na „pozostałe” spożycie czekano 15 lat (1956 - 1970), to na potrojenie tylko pięć lat (1971 - 1976). Powyższe podkreśla bardziej niż proporcjonalnie rosnącą skalę tych wydatków. Uwidocznilo się to też w udziale środków przeznaczanych na te cele w dochodach rolniczych. Podczas gdy w 1955 r. udział ten szacowano na około 39%, to w 1960 r. wynosił on 46%, a w 1965 r. 48%. Podobnie było i w 1970 r. Natomiast w 1976 r. wskaźnik ten wzrósł aż do 63%. Dane te wskazują, iż relatywnie największe przyrosty konsumpcji w gospodarstwach chłopskich wystąpiły w drugiej połowie lat pięćdziesiątych (1956 - 1958) oraz w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych (1971 - 1973). Fakt ten stanowi kolejną przesłankę, by okresy te uznać za najbardziej sprzyjające procesom urbanizacji wsi w całym badanym okresie. Równocześnie wskazać trzeba inna „czarne” lata, które przypadały na koniec lat sześćdziesiątych.

Porównując zmiany, jakie zachodziły w dochodowości ludności chłopskiej, jak też w wydatkach na pozostałe spożycie, trudno nie zauważyć, że wyraźniejszy spadek tempa wzrostu dochodów odbijał się na poziomie wydatków na cele pozostałego spożycia i odwrotnie. Wysokiemu tempu wzrostu dochodów z pracy w rolnictwie odpowiadało równie wysokie tempo wzrostu wydatków na pozostałe spożycie. Dla przykładu, w latach 1971 - 1972 przeciętne roczne tempo wzrostu dochodów realnych wynosiło 15%, zaś wydatków na pozostałe spożycie 20%. Świadczy to dość wymownie o wpływie sytuacji dochodowej gospodarstw indywidualnych na postęp w zakresie materialnych warunków życia rodzin chłopskich. Na przestrzeni badanego okresu (1955-1976) tylko dwukrotnie wzrost poziomu dochodów realnych nie znalazł odzwierciedlenia we wzroście wydatków na cele pozostałego spożycia, dwukrotnie też wydatki na ten cel rosły w warunkach malejącego dochodu z pracy w rolnictwie. Zauważono też, że w latach sześćdziesiątych udział pozostałego spożycia w dochodach rolników kilkakrotnie ulegał wahaniom, zaś po 1970 r. nieprzerwanie wzrastał, nawet wówczas, gdy tempo wzrostu dochodów z pracy w rolnictwie malało. Świadczy to, że presja na konsumpcję dóbr Wchodzących w zakres pozostałego spożycia szczególnie wzrosła w pierwszych latach siedemdziesiątych, zaś w latach 1974-1975 jej związek z poziomem dochodów uległ osłabieniu. Dla przykładu, w 1974 r. dochody z pracy w rolnictwie spadły, lecz udział pozostałego spożycia wzrósł o ponad 3%. Podobnie było w 1975 r. Charakterystyczne, iż właśnie w tych latach produkcja czysta zrealizowana była wyraźnie wyższa od produkcji czystej wytworzonej (por. tab. 2), co mogło mieć wpływ na preferencje w podziale realnych dochodów rolniczych.

Wypada z kolei zapytać o relację środków przeznaczanych na akumulację rzeczową oraz pozostałe spożycie w gospodarstwach chłopskich. Najczęściej wzrost dochodów powodował odpowiedni wzrost udziału obu wielkości. Zdarzało się jednakże, np. w latach 1966 - 1967 czy 1975 - 1976, że tempo akumulacji spadało, a wydatki na pozostałe spożycie wzrastały. Odwrotna relacja występowała wyjątkowo, co dowodzi, iż szerszej rozumiane procesy reprodukcji w gospodarstwach chłopskich nie ograniczały bezpośrednio wydatków na pozostałe spożycie, związanych z poprawą materialnych warunków życia rodzin chłopskich. Widoczna natomiast była konkurencyjność inwestycji produkcyjnych w stosunku do inwestycji nieprodukcyjnych¹⁶. Tym ostatnim poświęcimy z kolei uwagę. Obejmują one przede wszystkim wydatki na budownictwo mieszkaniowe oraz wyposażenie obiektów gospodarskich w urządzenia i instalacje nie związane bezpośrednio z produkcją rolną. Na przestrzeni badanego okresu nakłady na te cele stopniowo wzrastały (por. tab. 5): w 1960 r. były trzykrotnie, zaś w 1976 r. czterokrotnie wyższe niż w 1955 r. Tempo wzrostu nie było jednak równomierne. W latach 1961 - 1965 zbliżone było ono do zera, zaś w drugiej połowie lat sześćdziesiątych wynosiło przeciętnie około 5% rocznie. Poziom inwestycji nieprodukcyjnych z 1970 r. utrzymał się w zasadzie aż do 1975 p., obniżając się nieco w latach 1971 - 1972. Istotna zmiana nastąpiła dopiero w 1976 r., kiedy to na inwestycje nieprodukcyjne przeznaczano o 12% więcej środków niż w 1975 r. (por. tab. 5).

Powyższe informacje, zestawione z danymi na temat tempa wzrostu dochodów rolniczych pozwalają stwierdzić, iż wzrost tych ostatnich nie wywołał bezpośrednio zainteresowania inwestycjami nieprodukcyjnymi w gospodarstwach. Przeciwnie, zauważono, że interesowano się nimi bardziej, gdy tempo wzrostu dochodów słabło. Spadek poziomu dochodów rolniczych nie wywoływał z reguły ograniczeń w inwestycjach nieprodukcyjnych. Można nawet przyjąć, iż w okresach niekorzystnych dla wzrostu produkcji rolnej (brak motywacji ekonomicznych) zwiększało się zainteresowanie inwestycjami o charakterze nieprodukcyjnym i odwrotnie. W reakcji tej przejawiała się w pełni racjonalność gospodarki chłopskiej. W sumie jednak konkurencyjność inwestycji produkcyjnych w stosunku do nieprodukcyjnych wzrastała. Podczas gdy w 1955 r. dochody przeznaczane na oba rodzaje inwestycji pozostawały w proporcji jak 1,2 : 1, to w 1965 r. jak 1,9 : 1, w 1970 r. jak 2,2 : 1, zaś w 1975 r. jak 3,1 : 1 na korzyść inwestycji produkcyjnych. W 1976 r. relacja ta uległa pewnemu obniżeniu i kształtowała się jak 2,8 : 1. Przyrost dochodów rolniczych przeznaczany był w pierwszej kolejności na wyposażenie produkcyjne gospodarstw, w następnej zaś na inwestycje nieprodukcyjne.

¹⁶ Por. teżę A. Hodolego o konkurencyjności dóbr produkcyjnych w stosunku do nieżywnościowych dóbr konsumpcyjnych na rynku wiejskim (A. Hodoly, *Problemy spożycia w Polsce*, Warszawa 1960, s. 289).

Ważniejsze cechy wskaźnikowe poziomu materialnych warunków życia gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1955 - 1976
(w cenach z 1956 r.)

Lata	Dochoady realne przeznaczane na:				Udział w dochodach realnych ogółem	
	inwestycje nieprodukcyjne		konsumpcje i inwestycje nieprodukcyjne		inwestycje nieprodukcyjnych w %	konsumpcji i inwestycji nieprodukcyjnych w %
	w mld zł	indeks łańcuchowy	w mld zł	indeks łańcuchowy		
1955	0,9		55,6		1,6	97,0
1958	1,9	203,9	68,1	122,4	2,7	95,7
1959	1,6	85,4	66,9	98,4	2,3	96,1
1960	2,7	167,6	72,3	108,0	3,5	94,5
1961	2,7	100,0	75,3	104,2	3,2	88,6
1962 ^a	2,6	97,0	74,7	99,2	3,6	103,1
1963	2,8	107,8	73,5	98,4	3,5	91,6
1964	3,1	111,0	77,1	105,5	3,8	94,3
1965	2,6	81,9	77,2	99,9	3,0	89,7
1966	2,8	108,6	80,9	104,9	3,1	90,7
1967	2,9	104,7	81,4	100,6	3,3	91,7
1968	3,1	104,4	82,7	101,5	3,2	85,8
1969	3,1	101,9	78,5	95,0	3,8	96,9
1970	3,3	105,5	77,9	99,2	4,0	94,0
1971	3,2	98,6	84,4	108,4	3,4	89,1
1972	3,1	96,6	92,7	109,9	2,9	85,2
1973	3,3	105,4	95,8	103,3	2,9	85,2
1974	3,3	100,0	94,1	98,1	3,1	89,7
1975	3,3	100,0	94,4	100,0	3,3	95,7
1976	3,7	112,6	107,6	114,0	3,4	99,4

^a W 1962 r. wartość konsumpcji i inwestycji nieprodukcyjnych przekroczyła poziom uzyskanych w tym roku dochodów. Sytuacja taka powstała na skutek znacznego zmniejszenia stanu zapasów i stada w porównaniu z rokiem poprzednim.

Źródło: Jak w tabeli 1.

Zasada ta została zachwiana w 1976 r., kiedy wzrost dochodów wywołał większe zainteresowanie inwestycjami nieprodukcyjnymi niż produkcyjnymi.

Dodatkowe światło na związek bazy ekonomicznej gospodarstw chłopskich z procesami postępu na wsi rzeka porównanie zmian w zakresie tempa wzrostu wydajności pracy zatrudnionych w gospodarstwach indywidualnych oraz funduszu ich konsumpcji osobistej. Z zamieszczonych niżej danych (por. tab. 6) wynika, iż w latach sześćdziesiątych tempo przyrostu konsumpcji w gospodarstwach chłopskich ściśle odpowiadało tempu przyrostu społecznej wydajności pracy — szacowano je na ponad 2% rocznie. Wzrost bądź spadek wydajności pracy wywołał podobne zmiany w zakresie funduszu konsumpcji gospodarstw chłopskich i odpowiednio odbijał się na procesach postępu na wsi. W latach siedemdziesiątych zjawisko to uległo zmianie. Charakterystyczne, iż w okresie 1970 - 1973 roczne tempo przyrostu społecznej wydajności pracy w gospodarstwach chłopskich było trzykrotnie wyższe niż w okresie lat sześćdziesiątych, zaś tempo przyrostu funduszu konsumpcji osobistej wzrosło aż pięciokrotnie. W następnych latach 1974 - 1975 nastąpiło jednakże obniżenie wydajności pracy w gospodarstwach indywidualnych, w związku z czym średnie tempo wzrostu w latach 1971 - 1975 niewiele tylko przewyższało wskaźnik z okresu lat sześćdziesiątych (por. tab. 6). Natomiast tempo przyrostu funduszu konsumpcji w gospodarstwach chłopskich osłabło w 1974 r. tylko nieznacznie, zaś w przekroju całego pięciolecia 1971 - 1975 było trzykrotnie wyższe niż w latach sześćdziesiątych. Dowodzi to, że zmiany w poziomie konsumpcji osobistej ludności chłopskiej, postępujące w ślad za wzrostem wydajności pracy, były w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych nieproporcjonalnie wyższe niż w latach sześćdziesiątych. Oznacza to równica, iż rozwój bazy ekonomicznej gospodarstw indywidualnych znacznie silniej oddziaływał w tym okresie na poprawę materialnych warunków życia ludności chłopskiej niż w latach poprzednich.

Przedstawione rozważania wskazują, że:

1) wahania w poziomie i tempie wzrostu dochodów rolniczych miały wpływ na procesy reprodukcji w gospodarstwach. Wyrażał się on jednakże nie ograniczaniem inwestycji produkcyjnych, lecz zmianami w stanie posiadanych zapasów i stada, a więc głównie w zakresie hodowli. Równocześnie gospodarstwa chłopskie na ile mogły, na tyle rozwijały inwestycje produkcyjne, nie wiążąc tego z bieżącymi warunkami opłacalności produkcji. Zdawano sobie sprawę, iż poprawa opłacalności musi nastąpić, aczkolwiek — jak uczyło doświadczenie — będzie miała ona charakter krótkotrwały z uwagi na niedostosowanie cen skupu do poziomu kosztów utrzymania. Ten typ rozumowania, a przede wszystkim fakt, że gospodarstwa indywidualne dążyły z całą mocą do umocnienia swych podstaw ekonomicznych przez inwestowanie, świadczy z jednej strony

Tabela 6

Zmiany społecznej wydajności pracy oraz funduszu konsumpcji
w gospodarstwach chłopskich w Polsce w latach 1960 - 1975

Lata	Zatrudnienie w tys. ^a	Społeczna wydajność pracy ^b		Fundusz konsumpcji osobistej ^c	
		w tys. zł na 1 zatrud- nionego	indeks łańcuchowy	w tys. zł na 1 zatrud- nionego	indeks łańcuchowy
1960	4906	22,0	.	18,9	.
1965	4675	24,7	112,3	21,2	112,2
1970	4408	26,7	108,1	22,8	107,5
1971	4418	29,8	111,6	24,4	107,0
1972	4384	31,0	104,0	27,1	111,1
1973	4349	32,8	104,2	28,3	104,4
1974	4217	30,6	94,7	27,9	98,6
1975	3901	29,6	96,7	31,0	111,1
Przeciętne roczne tempo wzrostu w %					
produkcji czystej netto wytworzonej			funduszu konsumpcji osobistej		
1960 - 65		2,5		2,4	
1965 - 70		1,6		1,5	
1960 - 70		2,1		2,1	
1970 - 73 ^d		6,6		7,5	
1970 - 75 ^d		2,2		6,4	
1960 - 75		2,3		4,3	

^a W przeliczeniu na pełnozatrudnionych; ^b produkcja czysta netto wytworzona w przeliczeniu na 1 zatrudnionego w cenach z 1971 r.; ^c spożycie naturalne i pozostałe; ^d średnia z kolejnych lat.

Źródła: Jak w tabeli 2. Fundusz konsumpcji przedstawiono na podstawie danych Departamentu Bilansów Gospodarki Narodowej GUS. Dane te przeliczono na ceny z 1971 r. według zasad przedstawionych na wstępie. Pozostałe przeliczenia jak w tabeli 2.

o żywotności i racjonalności tej gospodarki, z drugiej o otwartości na procesy postępu na wsi. Te ostatnie hamowała jednak polityka rolna, szczególnie w zakresie cen. Preferowano dofinansowanie cen żywności, a nie produkcji rolnej. Nawet korzystne relacje cen artykułów zbywanych i nabywanych przez wieś na niewiele się zdały bez dostosowania cen rolnych do zmieniających się kosztów wytwarzania, szczególnie w warunkach niedostatecznej podaży dóbr inwestycyjnych. Stąd też czynnik ten można uznać za ograniczający tempo wzrostu dochodów chłopskich, a tym samym podatność gospodarstw na procesy postępu;

2) rozwój konsumpcji i inwestycji nieprodukcyjnych na wsi miał charakter cykliczny. Można wskazać na dwie fazy tego cyklu: pierwsza — wzrostu, druga — stabilizacji na nieco niższym poziomie. Miało to bezpośredni wpływ na kształtowanie się postępu cywilizacyjnego na wsi. Ustosunkowując się do siły motorycznej tego procesu, jaką jest baza ekonomiczna gospodarstw chłopskich, wypada zauważyć, iż była ona stosunkowo wąska i zmienna w czasie. Na przestrzeni badanego okresu zazna-

czyła się tendencja jej wzrostu. Proces ten był powolny i nie pozbawiony zakłóceń. W zasadzie wyraźny wzrost bazy ekonomicznej gospodarstw chłopskich wystąpił tylko w latach 1971 -1973. Nic też dziwnego, że w okresie tym zaznaczył się największy postęp w materialnych warunkach życia gospodarstw chłopskich. W innych latach postępy w tym zakresie były mniej widoczne. Były i takie okresy, w których kurczyła się baza ekonomiczna gospodarstw indywidualnych. Odbudowa jej w latach następnych hamowała na jakiś czas rozwój procesów cywilizacyjnych na wsi.

AGRICULTURAL INCOME OF THE FARM POPULATION
AS A MEANS OF THE CIVILIZATIONAL PROGRESS OF THE
COUNTRY IN THE PEOPLE'S POLAND

Summary

The assumption was made by the author that changes of the income situation of farm population are reflected in the development or setbacks of the civilizational progress of the country. It was identified with changes in the living standards of farmer families. In consequence much attention was devoted to the proportions of distribution of earned income in agriculture, in order to emphasize the relation between economic base of individual holdings and changes in material living conditions of farm population.

The article is opened with the analysis of tendencies of agricultural income shaping which at the same time serves as the source of information on the economic revival and recession in the country i.e. on their periodical division. Further deliberations indicate at the interrelations between economic base of farms and the level of consumption and the interest in non-productional investments. Particular importance is attributed to the expenditures belonging to the sphere of the so-called "other consumption" which is treated as an indicator of the civilizational progress of the country.

There are also comparisons drawn on the rate of growth of work efficiency of the employed in farming and on consumer's money. That can visualize a role of the price factor in the processes of progress in the country. The conclusions indicate that fluctuations in the level and rate of growth of agricultural income can influence the reproductive processes in farms. In case of negative fluctuations they were manifested not by limiting productional investments but by changes in inventories and in herds (stocks) which is mostly in the field of breeding. At the same time farms developed their productional investments as much as they could, without relating it to current profitability of production. They realized that the increase in profitability has to come, however as the experience taught, it would be short-lived, on account of the fact that purchase prices are not adjusted to the level of living costs. That type of reasoning, especially the strife of farms to strengthen their economic foundations by means of investment can on the one hand prove the vitality and rationality of that economy, and the other- the openness to the processes of progress in the country. These latter, however, were halted by agricultural policies of the State, particularly as regards prices. It is also found that the development of consumption and of non-productional invest-

meats in the country was of a cyclical character. It influenced directly shaping of the civilizational progress in the country.

The driving force of that process i.e. the economic base of private farms was narrow and changing over time. Some tendencies of its increase have been marked throughout the examined period. That process was however slow and not without disturbances.